

ЗУЗАНА ТОПОЛИЊСКА (Скопје)

МАКЕДОНСКО-ЦРНОГОРСКЕ ПАРАЛЕЛЕ У СИСТЕМУ НЕОДРЕЂЕНИХ ЗАМЕНИЦА

Говорићу о систему неодређених заменица у македонском и у српскохрватском језику на фону других словенских језика, а посебно ћу се осврнути на ситуацију у неким македонским и црногорским говорима. Наиме, мислим да ту постоји доста јасно зацртана опозиција између северних и јужних словенских језика а да је оно, што је у стандардним језицима на време нормирано, у највећој мери дошло до израза баш у делу македонских и црногорских говора.

У неодређене се заменице по старој традицији грчких и латинских граматичких описа убрајају лексеме типа *ко/шта*, затим *неко/нешто/неки*, *свако/свашта/сваки*, *нико/ништа/ниједан/*, *ико/ишта*, као и њихови секундарни деривати као *когод/е/*, *било ко* и др.

Са семантичке тачке гледишта класична неодређена заменица је у приведенем саставу *неко/нешто/неки*, док се остале наведене лексеме у одређеним условима појављују као њене позиционе варијанте. Наиме, ради се о заменичким лексемама у чије је значење уграђен мали (егзистенцијални) или велики логички квантификатор и негација. Упор.

Неко је био тамо. ,постоји бар један X такав за који је истина да је био тамо‘,

Нико није био тамо. ,није истина да постоји иједан X такав да је истина што је X био тамо‘,

Свако је био тамо. ,није истина да постоји иједан X такав за који није истина да је X био тамо‘,

Ако је ико био тамо... ,ако је истина да постоји иједан X такав да је истина што је X био тамо...‘

Ко год је био тамо... ,за сваки X за који је истина да је био тамо...‘

Поред логичке у значење једног дела ових заменица уграђена је и прагматичка компонента. У њима бива одражен став говорног лица према идентитету референта дате именичке син-

тагме. Ако је синтагма употребљена (1.) референцијално, говорно лице може или (1.1.) експлицитно да сигнализира своју неспособност да идентификује референта или (1.2.) да се уздржи од било каквог коментара на рачун његовог идентитета, или најзад (1.3.) да дâ на знање да му је тај идентитет познат али не сматра за потребно и експлицитно да га разоткрије. Ако је пак синтагма употребљена (2.) неререференцијално, говорно лице може или (2.1.) експлицитно да нагласи да би сваки елемент одговарајућег скупа могао да се појави у улози њеног референта или (2.2.) да такву информацију не даје.

Представљени ставови говорног лица преносе се у поједицим језицима делимично синтаксички — помоћу контекста и позиције, делимично лексички — употребом одговарајућих заменица. Уп. у српскохрватском:

- 1.1. *Тражио те неки студент. Не познам га.*
 1.2. *Нестала је одавде једна књига. Нађите је.*
 1.3. *Морам да ти препоручим једног студента. Одличан је.*
 2.1. *К о г а г о д нађеш тамо, можеш му пренети поруку.*
 2.2. *Не ко мора то да среди.*

Словенски језици се прилично разликују по томе која се прагматичка информација може у њима изразити лексички а која само синтаксички, те који се корени и које лексеме користе као носиоци које информације.

Да поновимо: према овде скицираној анализи неодребене заменице на семантичком плану представљају различите комбинације горе набројаних логичких и прагматичких компоненти. Инвентар компоненти које улазе у комбинацију је прилично ограничен.

На формалном, творбеном, ребе синтаксичком плану нема ограничења а и шаренило у словенском језичком свету је много веће. Интересантно је да словенски језици нису наследили неки оформљен систем неодребених заменица који бисмо могли прихватити као прасловенски. Чини се да су — ако оставимо по страни личне заменице 1. и 2. лица — демонстративи и интерогаativi једине наслебене функционалне категорије, а и ту би требало већ у најстарије доба прихватити извешан број дијалекатских разлика. Чини се такођер да су творбену базу неодребених заменица на целој територији представљаали интерогаativi који би — зависно од позиције и функције — ступали у састав са покретним морфемама различитог порекла, на пр. са негацијом на основу проклизе, тип *сх неко*, *мак некој*, *ч некодо...*, или са демонстративним частицама на основу енклизе, тип *пол јакиш*, рус *какојто*, секундарно *мак некој си*, и сл. С временом, у инвентар неодребених заменица широм словенске територије ушла је и лексема типа *сх један*, тј. први израз ари-

метичког низа основних бројева. Ту може да се уброји у већини језика и лексема типа *сх* *известан* и најзад — главно у месним говорима — и понека посуђеница, како на пр. турско *филан/фалан* у Македонији.

Главна тема овога предавања је семантички/прагматички однос између типа *неки* и типа *један*, тј. између двеју лексема у атрибутивној употреби. У другом плану свесно остављамо *неко* и субстантивизирано *један*.¹

У свим севернословенским језицима заменица типа *један* (тј. заменица хомонимна са називом броја '1') је слабији члан горе споменуте привативне прагматичке опозиције. Другим речима, за разлику од пол *jakis*, рус *какој-то* и сл. заменице као пол *jeden*, рус *один* и сл. не искључују могућност да је говорном лицу познат идентитет референта одговарајуће синтагме. Чак обратно, доста је честа ситуација кад говорно лице употребом тих заменица наговештава да му је тај идентитет добро познат. Дакле, у систему тип *неки* и тип *један* остају у односу привативне опозиције, док у тексту конкретно употребљени могу да се нађу и у контрасту на прагматичком плану. Праве семантичке разлике нема, а разлике у дистрибуцији су олет прагматички мотивиране.

У јужнословенским језицима, бар у ова два, која су овде у центру пажње, тј. у српскохрватском и у македонском, ситуација је другачија. Прагматичка опозиција није апсолутизована, ствар је пре у фреквенцији, међутим како *сх* *неки* тако и мак *некој* могу се употребити и у односу на референта чији је идентитет добро познат говорном лицу, уп. *сх* *Неки људи су се снашли и онда*, или мак *Некои луѓе знаат сѐ да искористат*, и сл.

С друге стране, тип *један*, а у ретким случајевима и тип *неки* (што је иначе потврда отсуства апсолутизоване опозиције међу њима) преузима функцију која у северном делу словенског језичког света нема сегменталних експонената. То је, наиме, функција такозваног неодређеног члана, тј. функција индивидуализације ангажованих у дату релацију представника скупова именованих одговарајућом именичком синтагмом. Ради се о једној граматицизираниој функцији, о показатељу граматичке категорије одређености/неодређености. Другим речима критерији на основу којих можемо једној лексеми приписати ту функцију пре су синтаксичке него семантичке природе. У појединим језицима који поседују неодређени члан инвентар позиција, у којима се он појављује, није исти, али општи правац еволуције је скоро исти — с временом се употреба члана шири, позиције се множе, а и редослед по коме се множе по-

¹ О начину интеграције секундарне заменице типа *један* у систему појединих словенских језика писала сам у раду »Słowiańskie (edbn7) — operator deskrypcji nieokreślonej« u tomu »Z polskich studiów slawistycznych«, seria VI, Warszawa 1983, ss. 425—434.

казује дубоке паралеле. У нашем случају је занимљиво да један од језика о којима је реч: српскохрватски нема одређенога члана. То је — сагласно прихваћеном мишљењу — необично, па нам требају чврсти докази да неодређени члан у српскохрватском стварно постоји, док је за македонски ствар доказана а и теоретски — због присуства одређенога члана. — „у норми“.² Могућност да се српскохрватској лексеми *један* припише функција неодређенога члана разгледала је нашироко професорица М. Ивић у чланку „Лексема *један* и проблем неодређеног члана“;³ те утврдила да — наводим: „...лексема *један* се данас у српскохрватском културном изразу употребљава веома широко, у великом броју случајева аналогно неодређеном члану западноевропских (романских и германских) језика, што доприноси утиску о извесној конструкционој сродности просечне српскохрватске реченице са просечном западноевропском. Међутим, чланско понашање лексеми *један* је само привидно, пошто недостају неки неопходни граматички прерогативи без којих не може бити праве чланске функције у језику.“ (оп. цит., с. 119) Чини се да дијагноза М. Ивић није неспорна, о споменутих прерогативима могла би се повести дискусија. М. Ивић износи два аргумента, један чисто теоретске, други дистрибуционе, типолошке природе. Да почнемо од другог аргумента који гласи да *сх један* одсуствује у неким позицијама где се у западноевропским језицима редовно појављује неодређени члан. Наведене су две такве позиције. Међутим, као што сам рекла, појављивање и ширење неодређеног члана у једном језичком систему је дуготрајан и сукцесиван процес, чији резултати су у датом временском пресеку различити од система до система. Богата документација сведочи да је тај процес у већини балканских језика млађи него у већини западноевропских језика а и дистрибуција је у много чему другачија.⁴ Српскохрватску ситуацију требало би оцењивати, пре свега, у балканском контексту па се показује да прва од наведених позиција ни у македонском (а ни у другим балканским језицима) не допушта присуство неодређенога него захтева одређени члан (*Песник је човек који пише песме. ~ Поетот е човек кој пишува песни.*), док друга допушта алтернативно присуство неодређенога члана и/или чисто предикативну употребу именичке синтагме без члана, при чему последња конструкција боље истиче необичност ситуације

² У вези са македонском ситуацијом упор. З. Тополињска, *Мак. еден — непосреден член?*, *Македонски језик XXXII—XXXIII*, сс. 705—715, а у вези са разликом између српскохрватске и македонске ситуације упор. З. Тополињска, *Mac. еден sch, један — operator deskrupciji nieokreślonej*, *Studia linguistica polono-jugoslavica* 3, сс. 175—184, Сарајево 1983.

³ М. Ивић, *Лексема један и проблем неодређеног члана*, *ЗбФЛ XIV/1*, сс. 103—120, Нови Сад 1971.

⁴ Упор. на пр. З. Тополињска, *The Use of the Definite Article in a Generic Noun Phrase*, у тому *»Studia indoeuropejskie«*, *Ossolineum* 1974, сс. 255—260.

(Видели смо тигра на улици. ~ Видовме (еден) тигар на улица.). Дакле, српскохрватска употреба се у потпуности слаже са оном у другим балканским језицима. Што се тиче првог по реду, теоретског аргумента да је без преседана неодређени члан да се појави у отсуству одређенога — чини се да то не треба схватити као језичко универсале. Као и све друге граматичке категорије, такозвана категорија одређености као семантичка присутна је у свим језицима и може да се служи експонентима свих нивоа, који опет могу само делимично да буду регуларизирани. Дакле, није немогуће да је у српскохрватском језику граматичко тежиште категорије њен неодређени члан док се одређеност сигнализује, пре свега, на синтаксичком плану.

Неоспорно најубедљивији синтагматски доказ присуства неодређене чланске функције јесте могућност да се лексема *један* у српскохрватском тексту појављује у реду контекста, где је у севернословенским језицима немогуће убацити некакву заменицу. Својевремено, кад сам истраживала тај проблем, пало ми је у очи да је — између неколико српскохрватских писаца, чије сам текстове анализирао — далеко највећи проценат таквих конструкција код М. Лалића. То ме је навело да спроведем следећи експеримент. Неколицини колега лингвиста дала сам стотинак фиша са одговарајућим Лалићевим конструкцијама⁵ и замолила их да се изјасне да ли би они ту употребили заменицу и коју. Међу анкетираним били су др Павле Ивић (војвођанског порекла), др Божидар Финка (рођен у Салима на јадранским оточима), др Антун Шојат (са кајкавског подручја) и др Јосип Лисац (из хрватског дела Горског Котара). Њихови одговори су се у великој мери поклапали. Дефинитивну класификацију примера спровела сам поводећи се за осетом П. Ивића, а то из два разлога: (а.) зато што је за мој проблем разлика између северносрпског (војвођанског) и јужносрпског (црногорског) узуса највише симптоматична и (б.) као друго — јер су сви остали информанти признавали извештај свога родног дијалекта, а у њему се опет осећа утицај или њемачке или талијанске дистрибуције неодређенога члана.

П. Ивић је разврстао примере у 4 групе:

1. конструкције где је *један* за њега неприхватљиво,
2. конструкције где је *један* пре неприхватљиво него прихватљиво,
3. конструкције где су могућа алтернативно два решења,
4. случај где је Лалићева конструкција прихватљива без ограда.

У првој групи — по моме пољском осету — од укупно 25 примера било је 23, где би било немогуће убацити било коју заменицу у пољском преводу и 2 где је могуће увести *jakiś*, тј. ону пољску заменицу која искључује познавање идентитета референта од стране говорног лица.

⁵ Примери су нађени у тексту романа „Свадба“ и „Зло прољеће“.

У другој групи, од 21 примера у 10 случајева не може се увести заменица у преводу, у 10 то би могла да буде заменица *jakiš* и најзад у једном контексту могла би се увести заменица *rewien/jeden* која импликује познавање идентитета референта.

У трећој групи са 13 примера у 9 је заменица у пољском преводу искључена, а у 4 би се могло увести *jakiš*.

У четвртој групи од 30 примера имамо 10 без заменице у пољском, 13 са *jakiš* и 7 са *rewien/jeden*.

Такав исход анализе јасно показује двостепену ескалацију: од 87 случајева где је Лалић употребио *jedan*, Ивић би га употребио 30 до 50 пута, док је у пољском преводу само у 37 случајева заменица могућа, од којих у 10 и обавезна. Потреба увођења заменице зависи, углавном, од синтаксичке позиције. На жалост, због недостатка времена не могу да улазим овде у анализу појединих позиција и функција.

Други интересантан заључак је евидентна потврда да је *jedan* неутрално према пољској опозицији *jakiš* vs *rewien/jeden*, наиме, од споменутих 37 случајева у 29 можемо у преводу да уведемо *jakiš*, а 8 *rewien/jeden*. Доказ плус да је у том погледу и сх *неки* неутрално налазимо у чињеници да су Лалићеви примери чланске употребе *jedan* сви, без изузетка, у једнини, а М. Ивић у споменутом чланку чак експлицитно каже да постоји суплетивна парадигма *jedan* и/или *неки* у једнини, само *неки* у множини. (оп. цит., с. 118/119).

Резултати анализе Лалићева узуса натерали су ме да проверим како изгледа систем неодређених заменица у црногорским дијалектима. Нашла сам низ података који потврђују да су процеси, присутни у српскохрватском стандарду а релативно појачани код Лалића, у још већој мери изражени у тим дијалектима.

Ради се о:

- постојању заменице/заменица са јасно израженом функцијом неодређенога члана; то могу бити заменице *неки* или *jedan*, за разлику од стандардног језика прва од њих бива, чак, у тој функцији типичнија (пор. Пешикан СДЗ XV, с. 156—158),
- узајамном укрштању семантичких и синтаксичких зона употребе појединих неодређених заменица (Пешикан, *ibid.*, Милетић СДЗ IX с. 542),

и у вези с тим:

- о непостојању лексичких експонената прагматичке опозиције: познат/непознат идентитет референта синтагме,
- о другачијој и мање строгој него у стандарду зависности дистрибуције заменичких лексема од реченичне негације (Милетић, оп. цит., с. 600—601).

Све ове карактеристике налазимо и у јужно/македонским дијалектима⁶ и — *mutatis mutandis* налазимо их и у суседним албанским и грчким дијалектима као и у одговарајућим стандардним језицима. Наиме — да поновимо — и у албанском и у грчком постоји неодређени члан, нема прагматичке специјализације неодређених заменица а постоји њихова синтаксичка (дистрибуциона) специјализација, и најзад — у грчком не важи познати словенски принцип двојне негације, тј. тип *Нико није* дошао, *Никад нисам чуо*, и сл., тј. један те исти заменички облик јавља се у функцији *неки* и/или у функцији *ниједан* зависно од присуства или одсуства реченичне негације,⁷ а то се спорадично може наћи и у албанском тексту.

Представљена слика сугерише закључак да — словенски језички југ никад није оформио систем неодређених заменица, грађен на прагматичким разликама у односу говорног лица према референцијалном идентитету ентитета о којима је реч; ваљда је балканска језичка средина спречила стварање таквог система; — и у том погледу — као и код многих других балканизма — разлике у односу на друге словенске језике и паралеле са другим балканским језицима шире и јаче долазе до изражаја у месним говорима — у нашем случају у црногорским и јужномакедонским говорима — него у стандардним језицима који се у многу чему свесно надовезују на словенску (писану), а не на балканску (усмену) традицију.

Zuzanna Topolińska

MACEDONIAN AND MONTENEGRO PARALLELS IN THE SYSTEM OF INDEFINITE PRONOUNS

(S u m m a r y)

The author concentrates on differences in the functional load and in the syntactic distribution of indefinite pronouns in particular Slavic languages. She discusses different functions and the scope of use of the primary numeral 'one' in the North Slavic vs South Slavic languages. She concludes that in South Slavic 'one' functions as indefinite article and that the system of indefinite pronouns in South Slavic, especially in some Macedonian and Montenegro dialects shares several characteristics with corresponding non-Slavic Balkan systems.

⁶ Упор. З. Тополињска, Именски синтагми со неизидентификуван референт во јужномакедонските говори, МЈ XXXVI—XXXVII (у штампии).

⁷ Имамо посла са грчким моделом који експандује на албанску и на словенску територију (цела источна Македонија не разликује *никој* од *некој*.) док на пр. у германским језицима — обратно — негација уграђена у заменицу инкомпатибилна је са реченичном негацијом.

